

УДК 343.98

В. І. Бояров

Академія адвокатури України (м. Київ)

**ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ
МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ЕКСТРЕМІСТСЬКОЇ СПРЯМОВАНОСТІ**

Розглянуті питання щодо визначення поняття екстремізму, злочинів екстремістської спрямованості та обґрунтована необхідність створення відповідної методики розслідування злочинів зазначеної категорії.

Ключові слова: екстремізм, злочини екстремістської спрямованості, методика розслідування окремих категорій злочинів.

Рассмотрены вопросы определения понятия экстремизма, преступлений экстремистской направленности. Обоснована необходимость создания соответствующей методики расследования преступлений указанной категории.

Ключевые слова: экстремизм, преступления экстремистской направленности, методика расследования отдельных категорий преступлений.

The author of the article deals with the questions of defining the notion of extremism, crimes of extremist direction. The necessity of creating the relevant methodology of investigating the crimes of above-mentioned category is being modified.

Key words: extremism, extremists directed crimes, methodology of investigating crimes of special categories.

Загальний стан сьогодення вказує на необхідність активізації процесу формування та втілення у практику новітніх методик розслідування або удосконалення існуючих. Однак цей процес, якщо зокрема, говорити стосовно України, гальмується. Тому в багатьох наукових публікаціях усе частіше констатується наявність стану занепаду криміналістичної методики – розділу криміналістики, який повинен бути синтезуючим, а також його вкрай слабка теоретична розробленість і як результат – відставання науково-методичних рекомендацій від найсуттєвіших потреб практики [1; 2; 5]. І хоча постійно з'являються обґрунтовані кримінологічні прогнози стосовно появи нових злочинів, між тим цей процес не супроводжу-

ється успішними і завчасними спробами створення відповідних криміналістичних методик (у тому числі й на основі досвіду криміналістів з інших країн, які вже «постраждали» від появи порівняно нових для України злочинних проявів). Серед інших злочинів, які поширюються в нашій країні, – злочини так званої екстремістської спрямованості, щодо яких для слідчих вкрай потрібно створити методику розслідування злочинів зазначеної категорії з метою покращення їх розкриття.

Треба зазначити, що під сучасне розуміння екстремістських підпадають дії досить широкого спектра: від адміністративних правопорушень – до кримінально караних діянь, передбачених чинним КК України, у тому числі й такого крайнього прояву екстремізму, яким є тероризм.

Екстремізм – від французького *extremisme* та від латинського *extremus* – схильність до крайніх поглядів і радикальних заходів. До головних ознак екстремістських дій традиційно відносять: насильство, заклики до насильства, порушення законності та порядку, пропаганду й публічну демонстрацію радикальної, нацистської поведінки або схожої з нею атрибутикою або символікою, фінансування екстремізму та заклики до повного чи часткового знищення певних соціальних груп або до інших дій, спрямованих на потурання прав тієї чи іншої соціальної групи, а також до екстремістської мотивації: залякування, ненависті, ворожнечі; хуліганські спонукання, особисту або соціальну виключність і перевагу, принципову нелегітимність (нігілізм) [8, с. 21].

Залежно від цільової спрямованості і суб'єктної діяльності екстремізм представляють у трьох традиційних формах: політичний, національний та релігійний. Політичний екстремізм трактується як насильницькі дії, спрямовані на зміну політичного устрою або державної політики. Національний екстремізм розглядається як намагання політичних суб'єктів, громадських організацій і окремих громадян утверджувати всілякими засобами домінування інтересів нації або етносу, до яких вони належать, на шкоду міжнаціональній єдності, аж до порушення прав та свобод людини й громадянина за ознакою приналежності до національної групи або етносу. Релігійний екстремізм інтерпретується як нетерпимість до інших конфесій або утвердження переваг представників однієї з конфесій [9, с. 9–10].

В останні роки з'явилося визначення екстремізму, де до традиційних форм прояву екстремізму запропоновано додати інші. Зо-

крема, під екстремізмом розуміють соціальне системне явище, у рамках якого представники переважно неформальних формувань, які поєднані на основі спільних політичних, ідеологічних, національних, релігійних, расових, соціальних, екологічних, економічних поглядів і переконань, вчиняють, рухомі екстремістськими спонуканнями, протиправні дії, спрямовані на насильницьке поширення таких поглядів і викорінення поглядів, відмінних від поглядів, які ними відстоюються [14, с. 8].

У чому полягає основна проблема боротьби з кримінальним екстремізмом? У першу чергу – в наявності певної ідеології, яка притягує людей (переважно молодь) і є характерною ознакою цього феномену фактично для всіх форм екстремістської діяльності. Особливо це стосується політичного та релігійного екстремізму.

Ідеологія екстремізму заперечує інакомислення, жорстко утверджує власну систему політичних, ідеологічних, релігійних поглядів. Від своїх прибічників ідеологи екстремістських формувань вимагають сліпої покори й виконання всіх, навіть найабсурдніших наказів та інструкцій. Аргументація екстремізму звернена не до розуму, а до забобонів і почуттів людей. Доведена до крайнощів, ідеологізація екстремістських дій створює особливий тип прибічників, які схильні до самозбудження, втрати контролю над своєю поведінкою, готових на всілякі антигромадські акції, на порушення норм, які склалися в суспільстві. Для екстремістів є характерним прагнення до охлократії, влади натовпу; вони відкидають демократичні методи вирішення конфліктів, що виникають. Екстремізм не відокремлений від тоталітаризму, культу вождів – носіїв вищої мудрості, ідеї яких повинні сприйматися масами виключно «на віру» [12, с. 236].

Прикладом реалізації такої ідеологізації може бути злочин, який вчинений прибічниками секти «Аум Синрике», лідер якої проповідував ідеї «кінця світу» і результатом чого стало розпилення в 1995 р. в токійському метро бойової отруйної речовини типу «зарін». Жертвами цього безглузого акту стали 13 осіб, а ще більш як 6 тис. постраждали внаслідок отруєння. За причетність до цього злочину засуджені більше 200 прибічників секти (у тому числі тринадцятьом із них винесений смертний вирок).

Таким чином, можна стверджувати, що під екстремізмом слід розуміти негативне соціально-правове, криміногенно-кримінальне явище, обумовлене проявами полярних усталеним соціальним і правовим нормам і практиці поглядів, які реалізуються через діян-

ня, прямо або опосередковано спрямованих на зміну основ конституційного устрою країни, збудження політичної, ідеологічної, расової, національної чи релігійної ненависті або ворожнечі за допомогою застосування насильства або загрози її застосування, спричинення майнової або фізичної шкоди, а рівно – заклики до вчинення вказаних дій [11, с. 7–8].

У 80-ті роки минулого століття виник інший термін – «злочини на підґрунті ненависті та нетерпимості». Йдеться, здебільшого, про злочини проти життя, здоров'я або приватної власності, об'єкти якого були обрані через дійсний або уявний зв'язок потерпілого з групою, що характеризується спільними ознаками ідентичності (існуюча або уявна раса; національне або етнічне походження; мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, психічні або фізичні особливості, сексуальна орієнтація, або будь-який інший аналогічний фактор) [13, с. 6].

В останні роки в Україні з'явилися дослідження, присвячені особливостям розслідування злочинів, які мають ознаки екстремізму: П. В. Шалдирвана «Методика розслідування масових заворушень» (2005) [15], І. М. Білоус «Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідання деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів» (2010) [4], М. О. Ларкіна «Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі» (2011) [10].

У Росії з'явилися роботи, присвячені деяким питанням розслідування злочинів екстремістського спрямування. Зокрема, це монографічна робота О. М. Коршунової (2006) [7], а також праці науковців і практиків з окремих питань розслідування злочинів зазначеної категорії: М. А. Алпеєвої, У. Н. Ахмедова, В. С. Капиці, Г. В. Костильової, А. Халікова та ін.

Але в цілому можна констатувати, що порівняно з досягненнями кримінологів, а також представників оперативно-розшукової діяльності, які досить серйозно досліджували питання, яке є предметом статті, криміналістична методика суттєво відстає від вимог сьогодення.

Свого часу Р. С. Белкін визначив спрямування розвитку окремих методичних криміналістичних рекомендацій. Зокрема, він справедливо наполягав на вдосконаленні існуючих і створенні відповідних комплексів криміналістичних рекомендацій більшого ступеня спільності. Наприклад, він пропонував створювати криміналістичну методику, де основний елемент криміналістичної характеристи-

ки пов'язаний з особистістю потерпілої особи, а за суб'єктом злочину – суб'єкт, який пов'язаний зі спільними мотивами самого злочину (наприклад, ненависть або ворожнеча) [3, с. 199–200].

Якщо йдеться про злочини екстремістської спрямованості, то особливості їх криміналістичної характеристики, зокрема, полягатимуть у такому:

1) причетність злочинців до екстремістських формувань, які можуть бути досить структурованими та мати вигляд організованих злочинних груп (ОЗГ) і при цьому, як і в ОЗГ, можуть обирати так звані злочини базової спрямованості (як правило, екстремістської), але при цьому в таких формуваннях багато прибічників екстремістської ідеології можуть брати участь у вчиненні злочинів у складі такого аморфного формування, як натовп. Характерною особливістю є й наявність беззаперечного лідера-ідеолога (його особистість може характеризуватися наявністю ознак нарцисизму), який запроваджує сувору дисципліну. Інші злочинці, з числа «звичайних» учасників формування – молоді люди, об'єднані на основі певної ідеології, досить часто – з визначенням конкретної «спеціалізації» у складі формування;

2) наявність специфічної мотивації дій, як правило, не корисливої, а на ґрунті ненависті – учасники таких формувань поєднані на основі певної ідеології. Тому під час розслідування підлягають доказуванню мотиви вчинення злочину: політична, ідеологічна, расова, національна, релігійна ненависть чи ворожнеча або мотив ненависті чи ворожнечі відносно певної соціальної групи (наприклад, інвалідів, осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації та ін.);

3) потерпілі від злочинів поєднані певними спільними ознаками (раса, приналежність до релігійної групи або до соціальної групи та ін.). При цьому злочинці обирають жертву за ознакою належності саме до певної соціальної групи («групи ризику»), тобто одна особа може бути замінена на іншу. На відміну від інших злочинів проти особи жертва злочину на ґрунті ненависті обирається не як особистість, а як представник певної соціальної групи;

4) місце вчинення злочину досить часто є публічним (збори, демонстрації, мітинги та ін.), оскільки екстремістські дії можуть мати вигляд публічних закликів у формі звернення до інших осіб з метою спонукати їх до вчинення екстремістських дій. Крім того, насильство, яке застосовується при вчиненні злочину, може бути не тільки віддзеркаленням ненависті відносно конкретного потерпілого, але й спрямоване на досягнення спеціальної мети – збуджувати

ненависть або ворожнечу в інших людей (це, зрозуміло, можливо тільки в разі вчинення злочинних дій у присутності сторонніх осіб) до потерпілих за ознакою приналежності їх до певної раси, національності, соціальної групи.

Треба також ураховувати деякі специфічні фактори, які можна віднести до обстановки розслідування цих злочинів і які суттєво ускладнюють розслідування. Це, по-перше, те, що певні екстремістські дії частиною населення розглядаються як справедливі (наприклад, «боротьба за свободу», за покращення життя людини та ін.). Відповідні погляди звичайно формуються сучасним політичним контекстом, у якому вчиняються екстремістські дії, і тому досить часто негативним фактором, який впливає на збільшення числа вказаних злочинів, є достатньо спокійне ставлення громадян, наприклад, до дискримінації окремих соціальних груп. По-друге, немаловажним фактором є те, що держава побоюється визнавати існування в країні екстремістських формувань, поширення екстремістської ідеології, навіть коли це є очевидним, або не афішує наявність в діях винних відповідної мотивації (расизму, антисемітизму та ін.), вважаючи, що це негативно впливає на імідж країни у світі.

Таким чином, часто створюється така ситуація: є злочин і є жертви, але вони бояться повідомляти про злочини (чи то не вірячи в правоохоронні органи, чи то боючись помсти з боку злочинців). З іншого боку, частина суспільства (у тому числі міліція) негативно ставляться до діяльності потерпілих (наприклад, ромів, які розповсюджують наркотичні засоби, систематично займаються антигромадською діяльністю, та ін.) і може підтримати злочинні дії нападників-екстремістів. Дізнання та досудове слідство не завжди поспішають порушити кримінальну справу: або розуміючи безперспективність її розслідування, або приховуючи факт вчинення злочину з метою показати видимість благополуччя в боротьбі зі злочинністю (у 2007 р. в Києві, наприклад, кримінальні справи про зазначені злочини порушувалися лише за кожним сьомим повідомленням [6, с. 396]).

Для подолання безвихідних ситуацій, які виникають при розслідуванні, по-перше, треба створювати спеціалізовані постійно діючі слідчо-оперативні групи з розслідування таких злочинів (у тому числі з наданням відповідної уваги розслідуванню злочинів, вчинених в етнічному середовищі) – у восьми регіонах України (у системі МВС) створені слідчо-оперативні групи з розкриття і розслідування злочинів, вчинених відносно іноземців; по-друге,

широко використовувати можливості адвокатів – представників інтересів потерпілих (як і захисників свідків – згідно з вимогами ст. 69¹ КПК України), за допомогою та супроводжуванням яких слідство може отримувати показання (затверджений Кабінетом Міністрів України «План заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2010–2012 роки» передбачає надання правової допомоги жертвам проявів ксенофобії та дискримінації). Перспективним є створення спеціальних служб допомоги потерпілим від таких злочинів.

Є свої особливості в проведенні слідчих та оперативно-розшукових дій на початковому етапі досудового розслідування, взаємодії слідчого з відповідними підрозділами правоохоронних органів (внутрішніх справ та служби безпеки), які протидіють екстремізму; особливості допиту учасників екстремістських формувань, які пов'язані «круговою порукою»; застосування угоди про визнання вини, заходів безпеки та ін. Розробка та обрання під час розслідування відповідної тактики допиту лідерів, активних учасників екстремістських формувань є основним фактором, який позитивно впливає на результат розслідування справи.

Усе це дає підстави для висновку про необхідність створення базової методики розслідування злочинів екстремістської спрямованості, що дозволить успішно розслідувати злочини зазначеної категорії.

Бібліографічні посилання

1. **Бахин В. П.** Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) / В. П. Бахин. – К., 2002. – 526 с.
2. **Белкин Р. С.** Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Норма, 2001. – 349 с.
3. **Белкин Р. С.** Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1998. – 304 с.
4. **Білоус І. М.** Розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідання деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / І. М. Білоус. – К. : Академія адвокатури України, 2010. – 188 с.
5. **Гармаев Ю. П.** Теоретические основы формирования криминалистических методик расследования преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю. П. Гармаев. – М. : НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ, 2003.

6. Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства / за заг. ред. Дж. Перліна. – Л. : Астролябія, 2011. – 524 с.
7. **Коршунова О. Н.** Преступления экстремистского характера: теория и практика противодействия / О. Н. Коршунова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. – 325 с.
8. **Косякова М. Е.** Правовая превенция политического экстремизма: институционально-технологический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты; этнополитическая конфликтология; национальные и политические процессы и технологии» / М. Е. Косякова. – Ростов н/Д, 2008. – 27 с.
9. **Лабунец М. И.** Политический экстремизм: этнонациональная регионализация : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты; этнополитическая конфликтология; национальные и политические процессы и технологии (политические науки)» / М. И. Лабунец. – Ростов н/Д, 2002. – 22 с.
10. **Ларкін М. О.** Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. О. Ларкін. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2011. – 244 с.
11. **Маркова Ю. В.** Предупреждение преступлений, совершаемых группами несовершеннолетних экстремистской направленности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Ю. В. Маркова. – Н. Новгород : Нижегород. акад. МВД России, 2008. – 24 с.
12. **Пиджаков А. Ю.** Борьба с политическим экстремизмом и терроризмом: проблемы изучения / А. Ю. Пиджаков // Правоведение. – 2003. – № 3 (248). – С. 234–244.
13. Преступления на почве ненависти в регионе ОБСЕ: инциденты и меры реагирования : годовой отчет Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/09/26296_931_ru.pdf. – 2006.
14. **Фридинский С. Н.** Противодействие экстремистской деятельности (экстремизму) в России: социально-правовое и криминологическое исследование : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. Н. Фридинский. – М., 2011. – 42 с.
15. **Шалдирван П. В.** Методика розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / П. В. Шалдирван. – К. : Акад. адвокатури України, 2005. – 201 с.

Надійшла до редколегії 28.05.2012 р.